

**Ο φιλέλληνας και ο ιστορικός:
η αναζήτηση του «λιθικού αιώνας» στα πρώτα χρόνια του νεοελληνικού κράτους**

Κοσμάς Τουλούμης

Στα 1886 και στο επιστημονικό περιοδικό *English Historical Review* ο Άγγλος ιστορικός Evelyn Abbott συνοψίζει τα ερωτήματα που απασχολούν την προϊστορική έρευνα του ελληνικού χώρου ως εξής:

*Were the Greeks the first inhabitants of the country which afterwards bore their name? By what route did they enter the peninsula? What do we know of their early civilisation? Even now these questions do not admit of any definite solution, yet the answers given to them are necessarily different from what they were ten, twenty, or thirty years ago.*¹

Στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ξεκίνησε ουσιαστικά η ενασχόληση με την προϊστορική αρχαιολογία και στην Ελλάδα, ακολουθώντας τα βήματα των αντίστοιχων ευρωπαϊκών ερευνών. Όσο παράξενο και αν φαίνεται, τα πρώτα ανάλογα κείμενα δεν αφορούν το «βαρύ πυροβολικό» της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας, έτσι όπως αυτό αναπτύχθηκε μετά τα ευρήματα του Ερρίκου Σλήμαν και του Άρθουρ Έβανς, τους Μυκηναίους και τους Μινωίτες δηλαδή, καθώς το Αιγαίο δεν έχει προσλάβει ακόμα την ιδιαίτερη νοηματοδότησή του. Εντάσσεται, αντίθετα, στο ρεύμα σκέψης που απασχόλησε την ευρωπαϊκή διανόηση την ίδια περίοδο σχετικά με την καταγωγή του ανθρώπου και τη διαρκή και προοδευτική του εξέλιξη. Ο εξελικτισμός στο πλαίσιο των δαρβινικών «ανακαλύψεων» και θεωριών και η κοσμοθεωρία της προόδου, η συνδεδεμένη με την αντίστοιχη κοινωνικοοικονομική πρόοδο της αστικής τάξης καθόρισαν, τελικά, τα ζητούμενα τόσο των αρχαιοδιφών, όσο και των πρώτων επιστημόνων.² Έτσι ένας φιλέλληνας και ένας ιστορικός χωρίς την επιστημονική εξειδίκευση του προϊστορικού

¹ Abbott 1886: 417.

² Βλ. Τουλούμης 1999: 8-11.

αρχαιολόγου και οι δύο, προσπάθησαν να παρουσιάσουν την προϊστορία της Ελλάδας υπό το πρίσμα της νεόκοπης ευρωπαϊκής προϊστορικής έρευνας.

Όταν το 1912 οι A. J. B. Wace και M. S. Thompson δημοσιεύουν με τη βοήθεια της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στο *Cambridge University Press* το έργο τους *Prehistoric Thessaly*, ένα από τα πρώτα έργα στην αγγλική γλώσσα για την προϊστορία της Θεσσαλίας, το αφιερώνουν:

TO
THE MEMORY OF GEORGE FINLAY
HISTORIAN OF GREECE
AND
ONE OF THE FIRST STUDENTS OF THE PREHISTORIC
REMAINS OF THAT COUNTRY³

Στα 1869 ο Σκωτσέζος Γεώργιος Φίνλεϋ (George Finlay, 1799-1875), γνωρίζει στο ελληνικό λόγιο κοινό μέσα από τις στήλες του δημοφιλούς στους μορφωμένους της εποχής περιοδικού «*Πανδώρα*»⁴, γράφοντας, βέβαια, σε άπταιστη καθαρεύουσα, μια νέα επιστήμη, την προϊστορική αρχαιολογία. Πριν από αυτόν οι αναφορές στην ελληνική προϊστορία ήταν ελάχιστες. Ο ίδιος μελετώντας τον τύμβο του Μαραθώνα και δημοσιεύοντας τα συμπεράσματά του, το 1839, υποστηρίζει σε μια τελική σημείωσή του ότι τα αντικείμενα που μέχρι τότε θεωρούνταν κατάλοιπα της ομώνυμης μάχης και αποκαλούνταν «περσικοί οἶστοί» (περσικές αιχμές βελών) δεν είναι τίποτε άλλο από προϊστορικά εργαλεία από πυριτόλιθο ή οψιανό τα οποία περιέχονταν στο χώμα που χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα για τη δημιουργία του τύμβου⁵. Από τις πρώτες ήδη σειρές, της μελέτης του στην «*Πανδώρα*» ο Φίνλεϋ εισάγει το θέμα του: «*Η προϊστορική αρχαιολογία ανεγνωρίσθη εσχάτως ως επιστημονικός κλάδος, ένεκα των εν Δανιμαρκία, Ελβετία και Γαλλία γενομένων ανακαλύψεων*». Η αιτία που τα γράφει όλα αυτά σαφής: «*Ωραία συλλογή καλώς εκλελεγμένων δειγμάτων των λιθίνων τούτων εργαλείων, ευρεθέντων εν Δανιμαρκία,*

³ « Στη μνήμη του Γεωργίου Φίνλαιϋ, Ιστορικού της Ελλάδας και ενός από τους πρώτους μελετητές των προϊστορικών καταλοίπων αυτής της χώρας» (μετάφραση δική μου).

⁴ Η μελέτη του κυκλοφόρησε και αυτοτελώς, βλ. Φίνλεϋ 1869. Στην *Πανδώρα* δημοσιεύτηκε στο τεύχος Κ' (Ιούλιος 1869).

⁵ Φωτιάδης 2003, 11-13.

εστάλη τη αρχαιολογική εταιρία των Αθηνών υπό της Βασιλικής των Αρχαιολόγων της Αρκτου Εταιρείας»⁶.

Το ελληνικό λόγιο κοινό, που αποτελούσε προφανώς και τους αναγνώστες του συγκεκριμένου περιοδικού, γνωρίζει μέσα από τα γραπτά του Φίνλεϋ και τον Βρετανό εξελικτιστή John Lubbock τέσσερα χρόνια μετά το έργο του “*Prehistoric Times, as Illustrated by Ancient Remains, and the Manners and Customs of Modern Savages*” (1865). Το έργο του J. Lubbock όπου προτείνεται για πρώτη φορά η μελέτη των προϊστορικών κοινωνιών με βάση τα αρχαιολογικά. κατάλοιπα και τα εθνολογικά παράλληλα, και παγιώνεται ο όρος «προϊστορικός», παρότι ο τελευταίος είχε πρωτοεμφανιστεί το 1851 σε κείμενα του David Wilson⁷, έχει επηρεάσει προφανώς και την προσέγγιση του Βρετανού ιστορικού.

Ο Φίνλεϋ (εικ. 1⁸) γεννήθηκε στο Faversham της Μ. Βρετανίας το 1799. Σπούδασε νομικά και επηρεασμένος από τα φιλελεύθερα κινήματα της εποχής του, ταξίδεψε στην Ελλάδα το 1823, πριν ακόμα ολοκληρώσει τις σπουδές του. Τον υποδέχτηκε ο λόρδος Βύρωνα και έμεινε μαζί του στο Μεσολόγγι τους τελευταίους μήνες της ζωής του ποιητή. Εγκατέλειψε την Ελλάδα για λόγους υγείας αλλά επέστρεψε σύντομα. Το 1827 συμμετείχε σε αρκετές

Εικόνα 1 μάχες του αγώνα των Ελλήνων. Ασχολήθηκε, στη συνέχεια, με την οργάνωση προσφυγικών καταυλισμών στην Αίγινα και μιας μικρής αγροτικής κοινότητας στην Κόρινθο, με το χαρακτηριστικό όνομα Ουασιγκτωνία, εγχείρημα που αποδείχτηκε θνησιγενές.

Το 1829 εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Αθήνα. Υπήρξε υπολοχαγός του ελληνικού στρατού μέχρι το 1837 όταν και τερματίστηκε η στρατιωτική του σταδιοδρομία. Οι υπηρεσίες του αναγνωρίστηκαν από το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος το οποίο του απένειμε διάφορες τιμητικές διακρίσεις. Ταξίδεψε πολύ εντός και εκτός Ελλάδας, συλλέγοντας πληροφορίες, μαρτυρίες και προσωπικές εμπειρίες που αποτυπώθηκαν

⁶ Φίνλεϋ 1869, 5.

⁷ Για την ιστορία των όρων των σχετικών με την προϊστορία και την εξέλιξή τους βλ. Taylor 2008.

⁸ Η προσωπογραφία του Γεωργίου Φίνλεϋ όπως παρατίθεται στην ιστοσελίδα της γενέτειράς του (www.faversham.org/upload/images/People/).

στην πλούσια αλληλογραφία, τα ημερολόγια, τα άρθρα στον τύπο και το ιστορικό του έργο. Οι αρχαιολογικές μελέτες και ο εμπλουτισμός της συλλογής του καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό το ποιες περιοχές επισκεπτόταν. Στις ταξιδιωτικές σημειώσεις του αποκαλύπτεται το μεγάλο εύρος των ενδιαφερόντων του. Καταγράφει παρατηρήσεις για τη γλώσσα και τα έθιμα, αλλά και σχόλια για την οικονομία και τη διοίκηση. Προσπάθησε να αναμιχθεί ενεργά στα πολιτικά και κοινωνικά και πολιτιστικά πράγματα της Ελλάδας, συμμετέχοντας, για παράδειγμα, στην ίδρυση της Ιονικής Τράπεζας, του Πανεπιστημίου, της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Ελληνικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Αρθρογραφούσε συχνά στον ελληνικό Τύπο και έστελνε ανταποκρίσεις σε βρετανικές εφημερίδες. Στα 1830 ξεκίνησε τη συγγραφή της ελληνικής ιστορίας, η οποία καλύπτει συνολικά τη περίοδο από την ρωμαϊκή κατάκτηση το 146 π. Χ. μέχρι το 1864, όταν και την ολοκλήρωσε⁹.

Η Α. Μπαμίκου παραθέτει σημείωμα γραμμένο από τον ίδιο τον Φίνλεϋ, το οποίο συνοδεύει την εισαγωγή του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως* όπου περιγράφει τις προσδοκίες που έτρεφε για την οικονομική πρόοδο της Ελλάδας και τη δική του συμβολή προς αυτήν την κατεύθυνση καθώς και την τελική διάψευσή τους¹⁰:

Η άφιξη του κόμη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδας και η προστασία των τριών Μεγάλων Δυνάμεων, υπόσχονταν στους Έλληνες μια περίοδο ειρηνικής ανάπτυξης. Αποφάσισα να εγκατασταθώ στη χώρα πιστεύοντας ότι τα πολλά της πλεονεκτήματα θα έδιναν τη δυνατότητα στους Έλληνες να δείξουν στον κόσμο ότι η απεριόριστη διάθεση ακαλλιέργητης γης στον Παλαιό Κόσμο αποτελεί στοιχείο εθνικής ευημερίας όσο και στον Νέο. Ήλπισα να βοηθήσω την Ελλάδα στο δρόμο που οδηγεί σε ταχεία αύξηση της παραγωγής, του πληθυσμού και των υλικών βελτιώσεων. Αγόρασα ένα ακίνητο κτήμα στην Αττική όταν επιτράπηκε στους Τούρκους να πουλήσουν την περιουσία τους και όταν επιτέλους (μετά από μια μακρά περίοδο αμφίβολης ελπίδας) η τάξη φάνηκε να αποκαθίσταται υπό τον βασιλιά Όθωνα, ασχολήθηκα με τη γεωργία και προσπάθησα να βελτιώσω το κτήμα μου. Σπατάλησα χρήματα και κόπο αλλά έμαθα ότι το σύστημα των δεκάτων έχει δημιουργήσει ένα κοινωνικό κατεστημένο και

⁹ Οι πληροφορίες για το βιογραφικό του προέρχονται από τον οδηγό της έκθεσης που διοργάνωσε προς τιμήν του η Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας. Βλ. A. Sackett, *Γεώργιος Φίνλεϋ 1799-1875. Εορτασμός 200 χρόνων από τη γέννησή του*. Αθήνα 1999. Πηγή αποτέλεσε επίσης το άρθρο της J. M. Hussey, *George Finley in perspective. A centennial reappraisal* στο *The Annual of British School at Athens* 70 (1975). Πολύτιμο βοήθημα για τα βιογραφικά του στοιχεία αποτελούν τόσο το άρθρο της Liz Potter (βλ. Potter 2004), όσο και η μεταπτυχιακή εργασία της Αναστασίας Μπαμίκου, όπου συναιρεί όλα τα παραπάνω βλ. Μπαμίκου 2008, σς. 52-54.

¹⁰ Μπαμίκου 2008, 56-57.

καλλιεργητικές συνήθειες εναντίον των οποίων κανείς δε μπορεί να κάνει τίποτα. ..Όταν είχα ξοδέψει όσα χρήματα διέθετα, έστρεψα την προσοχή μου στη μελέτη και σχεδίασα τη συγγραφή μιας ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασης με τέτοιο τρόπο που να παρουσιάζει την κατάσταση του λαού. Επιθύμησα να γίνει χρήσιμη για εκείνους που θα έρθουν μετά από εμάς...

Ο Γεώργιος Φίνλεϋ, λοιπόν, συναιρούσε στο πρόσωπό του όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που προσδιόριζαν τη ζωή των λογίων του 19^{ου} αιώνα σε μια «ρομαντική δίνη»¹¹. Άνθρωπος της δράσης, με ιδέες φιλελεύθερες, έλαβε μέρος στο πλαίσιο του φιλελληνικού κινήματος στην Ελληνική Επανάσταση. Εγκαταστάθηκε μόνιμα στην Ελλάδα μέχρι το θάνατό του το 1875, αγοράζοντας από τους αποχωρούντες Τούρκους μπεήδες γη στην Αττική και αφού απέτυχε να λειτουργήσει ως επιχειρηματίας – γαιοκτήμονας λόγω της απουσίας ανάλογης οικονομικής παράδοσης στο πρώτο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, στράφηκε στη συγγραφή ιστορικών έργων, σε μια εποχή που η Ελλάδα είχε ένα καινούργιο βασιλιά, το Γεώργιο Α΄ και είχε, ήδη, προκύψει η πρώτη προσάρτηση εδάφους (1864), των Επτανήσων στο νεοσύστατο κράτος.

Για την προσωπικότητα του, η J. M. Hussey σημειώνει ότι ήταν «ένας Σκωτσέζος και ένας Βικτωριανός...ένας μικρόκοσμος της Βικτωριανής Βρετανίας», αφού συνδύαζε τις τυχοδιωκτικές επιλογές με τις βρετανικές αντιλήψεις για τον οικονομικό φιλελευθερισμό και την αξία της ατομικού πνεύματος και της ατομικής πρωτοβουλίας¹² σε συνδυασμό με πνευματικές ανησυχίες που κάλυπταν όλα τα ενδιαφέροντα και την περιέργεια ενός λογίου της εποχής του: νομομαθής, ιστορικός και δημοσιογράφος, γαιοκτήμονας και ολίγον έως πολύ πολιτικός, περιόδευσε την ελληνική επικράτεια, συνήψε σχέσεις φιλίας ή αντιπαλότητας με πολιτικούς, πρέσβεις και άλλους λογίους, ενώ συγκρούστηκε για το κτήμα του με το επίσημο ελληνικό κράτος¹³. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι όσον αφορά στην αρχαιολογία ήταν γνήσιος απόγονος των *dilettanti* του 18^{ου} αιώνα¹⁴, ενώ κινείται, όπως προκύπτει και από το δημοσίευσμά του που εξετάζουμε εδώ, μεταξύ αυτού που έχει

¹¹ Βλ. παραπάνω, σ. 28.

¹² Για τη βρετανική αντίληψη περί κλασικής Ελλάδος και τον τρόπο με το οποίο αυτή επηρέασε τον Finlay βλ. Potter 2004, 187-188.

¹³ Μπαμίχου 2008, 52-89.

¹⁴ Πρόκειται για τη γνωστή εταιρεία των ευγενών και κυρίων του Λονδίνου του 19^{ου} αι., συλλεκτών και αρχαιοδιφών, που συμμετέχουν στη «Μεγάλη Περιήγηση» (“Grand Tour”), περιοδεύουν δηλαδή στην Ανατολή και μελετούν την αρχαία τέχνη και το παρελθόν, βλ. L.Cust & S. Colvin, *History of the Society of Dilettanti*. Macmillan. London 1898.

χαρακτηριστεί ως αρχαιοδιφία και της προσπάθειας για την ερμηνεία των χρήσεων και της λειτουργίας των αρχαίων αντικειμένων¹⁵,

Συλλέκτης ο ίδιος είχε κατορθώσει να συγκεντρώσει από αγορές και δωρεές και από τις περιοδείες του, λίθινα εργαλεία και έναν πέλεκυ από καθαρό χαλκό¹⁶, η μελέτη των οποίων του προκάλεσε την ανάγκη να διευρύνει τους γνωστικούς του ορίζοντες για την πρώιμη προϊστορία. Στην ίδια δεκαετία, άλλωστε και, κυρίως μετά την ηφαιστειακή έκρηξη στη Θήρα και τη συνακόλουθη σύζευξη της γεωλογίας με την αρχαιολογία εκεί και το ιδιαίτερο επιστημονικό ενδιαφέρον της Γαλλικής Ακαδημίας¹⁷ τέθηκαν και τα θεμέλια της Αιγαιακής προϊστορίας. Ορθολογιστής και εξελικτιστής ο Φίνλεϋ ακολουθεί τις επιστημονικές κατακτήσεις της εποχής του, συνδυάζοντας τον δαρβινισμό με θεσμοθετημένο, για τη διαίρεση της ανθρώπινης ιστορίας, «Σύστημα των Τριών Εποχών», ενώ χρησιμοποιεί τα λίθινα εργαλεία «*ως τεκμήρια της (προ)ιστορίας*»¹⁸. Μεταφέρει, έτσι, αυτές τις προσεγγίσεις και τις περιοδολογήσεις στο ελληνικό κοινό διατυπώνοντας την πεποίθησή του ότι οι προϊστορικές περίοδοι πρέπει να αναζητηθούν και στον ελληνικό χώρο:

«Εἰς ὅ,τι ὁμως ἰδίως ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν τοῦ ἀναγνώστου εἶναι ἡ προϊστορικὴ περίοδος ἐν Ἑλλάδι... Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι καὶ ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρξε λιθίνη περίοδος, διότι πανταχοῦ τῆς χώρας ἀπαντῶνται τεμάχια οψιανοῦ λίθου. Ὅτι διήρκεσεν ἐπὶ πολὺν χρόνον, καὶ ὅτι κατ' αὐτὴν οἱ ἄνθρωποι εἶχον συγκοινωνίαν τινὰ μετ' ἄλλων ἀπομακρυσμένων τόπων δια τῆς ξηρᾶς καὶ θαλάσσης»¹⁹.

Η ύπαρξη της προϊστορίας σε μια περιοχή πιστοποιείται, σύμφωνα με τον Φίνλεϋ, μέσω τριών δεδομένων: την εύρεση εργαλείων από πυριτόλιθο ή οψιανό, την παρουσία μεγαλύτερων λίθινων ή μεταλλικών εργαλείων (σμίλες, πελέκεις κ.λ.π) και τον εντοπισμό λιμναίων οικισμών, τους οποίους, παρότι δε θεωρεί ως μοναδικούς τύπους εγκατοίκησης κατά τη «*λίθινη εποχή*», εκλαμβάνει ως απολύτως χαρακτηριστικούς της περιόδου. Ασχολείται σε έκταση μαζί τους, άλλωστε τότε ξεκίνησε η έρευνά τους στην Κεντρική Ευρώπη όπως προκύπτει και από τα γραφόμενά του, περιγράφοντας τα αντίστοιχα ευρήματα από την Ελβετία και καταθέτοντας για πρώτη φορά στην ελληνική βιβλιογραφία το παράθεμα από τον

¹⁵ Schnapp 2004, 166.

¹⁶ Φωτιάδης 2003, 9.

¹⁷ Τζαχίλη 2006, 44-72

¹⁸ Φωτιάδης 2003, 9.

¹⁹ Φίνλαιϋ 1869, 16, 18.

Ηρόδοτο το αναφερόμενο στους λιμναίους οικισμούς και στη ζωή σ' αυτούς στη λίμνη Πρασιάδα της Μακεδονίας.

«Πολυάριθμοι λίμναι εν Ελλάδι είναι άξια προσεκτικής εξέτασεως...κατά την λιθίνην περίοδον, είναι πιθανόν, ότι υπήρχον έν όλαις ταις του γλυκέος ύδατος λίμναις και τοις έλεσι λιμναίαι κατοικεσίαι όμοιαι των εν Ελβετίας και τη λίμνη Πρασιάδι...Εκτός των τόπων τούτων πολλάί μεσόγαιαι τοποθεσίαι δύνανται ν' αποδειχθώσιν ότι κατοικούντο κατά την λιθίνην εποχήν»²⁰.

Ο Φίνλεϋ προτείνει στο τέλος της μελέτης του την ενδελεχή έρευνα για τον εντοπισμό πιθανών λιμναίων οικισμών και στον ελληνικό χώρο θεωρώντας ως προνομιούχες περιοχές προς αυτήν την κατεύθυνση μεγάλες λίμνες της Στερεάς όπως η Τριχωνίδα, αλλά και μικρότερες λίμνες, καθώς και ελώδεις εκτάσεις στις περιοχές της Βοιωτίας και της Πελοποννήσου, που ήταν και τα μόνα χερσαία τμήματα του τότε ελληνικού κράτους. Δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί, επίσης, η πληροφορία που παραθέτει ότι επίκειτο μελέτη προς ανακάλυψη της Ηροδότειας λίμνης Πρασιάδας στην υπό οθωμανική διοίκηση Μακεδονία, σχέδιο που δεν πραγματοποιήθηκε λόγω του θανάτου του Ελβετού αρχαιολόγου K.C.A. Morlot που επρόκειτο να το αναλάβει²¹

Η μελέτη του Φίνλεϋ βασίζεται στα αντικείμενα της συλλογής του και στη σύγκριση με τα ευρήματα της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Το πόνημά του είναι αφιερωμένο, άλλωστε, στον Ελβετό φυσιοδίφη Ferdinand Keller, πρωτοπόρο της έρευνας των λιμναίων οικισμών. Ο τελευταίος είχε δημοσιεύσει το 1854 τα αποτελέσματα των ερευνών του στη λίμνη της Ζυρίχης στο βιβλίο *Die keltischen Pfauhlbauten in den Schweizerseen*, το οποίο είχε πανευρωπαϊκή απήχηση και οδήγησε μέχρι το τέλος του αιώνα στον εντοπισμό εκατοντάδων παρόμοιων θέσεων σ' όλη την Ευρώπη²². Οι εξελίξεις στη βορειοευρωπαϊκή αρχαιολογία, παράλληλα, όπου γεννήθηκε και το παράδειγμα των τριών εποχών (λίθου, χαλκού και σιδήρου) στην εξέλιξη της ανθρώπινης ιστορίας και θεμελιώθηκε μια συγκριτική αρχαιολογία με βάση το τρίγωνο αμοιβαίων σχέσεων: τυπολογία, τεχνολογία, στρωματογραφία²³, φαίνεται πως ήταν γνωστές και στην Ελλάδα. Αυτό υποδεικνύεται, άλλωστε και από τις συχνές ανασκοπήσεις στο ίδιο περιοδικό, την *Πανδώρα*, των συνεδριάσεων της δανικής εν Κοπεγχάγει Βασιλικής Εταιρείας των αρχαιολόγων της Άρκτου κατά τη

²⁰ Ο.π., σ. 20.

²¹ Ο.π., σ. 19.

²² Βλ. F. Menotti, "Introduction: the lake - dwelling phenomenon and wetland archaeology" στο F. Menotti (ed.) *Living on the lake in prehistoric Europe*, Routledge 2004, σελ. 1.

²³ Schnapp 2004, 441-454.

δεκαετία του 1850 που υπογράφει ο Θηραίος γιατρός Ιωσήφ Δεκινγάλλας, ένας άλλος πνευματικός απόγονος των dilettanti, ο οποίος πρωτοστάτησε εκείνη την περίοδο και στην έρευνα της Σαντορίνης²⁴.

Ο Σπυρίδων Λάμπρος (1851 – 1919)²⁵ εκδίδει το 1884 τα *Ιστορικά Μελετήματά* του, μια συλλογή ιστορικών μονογραφιών οι οποίες αναφέρονται, όπως επισημαίνει και ο ίδιος στην εισαγωγή του²⁶ στις διαχρονικές σχέσεις των Ελλήνων με τους γείτονές τους. Ως γνήσιος μαθητής του Κ. Παπαρρηγόπουλου και εκπρόσωπος, συνεπώς, του «ελληνικού ιστορισμού»²⁷, της αδιάσπαστης, δηλαδή, συνέχειας της ελληνικής ιστορίας στο χώρο και το χρόνο, αρχίζει τη διήγησή του από την αναζήτηση των πρώτων κατοίκων του ελληνικού χώρου. Ο τίτλος της πρώτης

μονογραφίας των *Ιστορικών Μελετημάτων* είναι χαρακτηριστικός προς αυτήν την κατεύθυνση: «*Τα πορίσματα της Προϊστορικής Αρχαιολογίας και οι πρώτοι κάτοικοι της Ελλάδος*» και εντάσσεται στις σύγχρονες επιστημονικές, εξελικτικές αναζητήσεις του καιρού του²⁸

Εικόνα 3 Ο Σπυρίδων Λάμπρος σε προσωπογραφία του 1889²⁹.

Στις 25 σελίδες του κειμένου του, ο Σ. Λάμπρος (εικ. 3), προσπαθεί στο πρώτο μέρος, να εντοπίσει, όπως και ο Φίνλεϋ, ίχνη της προϊστορικής περιόδου και στον ελληνικό χώρο κατ' αναλογίαν με τα τότε ανά τον κόσμο αντίστοιχα ευρήματα. Οι αναφορές του, μεταξύ άλλων, στον Ε. Β. Tylor και στο έργο του *Primitive Culture* (1871), του κορυφαίου έργου εκείνης της εποχής για τον κοινωνικό εξελικτισμό, στους C. J. Thomsen (1786 – 1865) και το σύστημα των Τριών Εποχών³⁰, και βέβαια, όπως και ο Φίνλεϋ, στον J. Lubbock δείχνουν ότι κατείχε τη διεθνή βιβλιογραφία του

²⁴ Βλ. Τζαχίλη 2006, 40-44.

²⁵ Βλ. πληροφορίες για το βιογραφικό του στον *Ενιαίο Διαδικτυακό Τόπο για την Ιστορία του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών* στην ιστοσελίδα <http://chronologio.uoa.gr/node/20489> (τελευταία επίσκεψη 08/02/2012).

²⁶ Λάμπρος 1884, σ. α'.

²⁷ Για τον «ελληνικό ιστορισμό» βλ. Γ. Βελούδης, *Ο Jacob Phillip Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού*. Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού – Μνήμων. Αθήνα 1982.

²⁸ Βλ. Kotsakis 2008, 178-179.

²⁹ Η εικόνα προέρχεται από την ψηφιακή διάθεση των συλλογών του ΠΑΝΔΕΚΤΗ (Νεοελληνική Εικονιστική Προσωπογραφία) του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, βλ. pandektis.ekt.gr/dspace/handle/123456789/65391 (τελευταία επίσκεψη 08/02/2012).

³⁰ Για τον Τόμσεν και τη διαίρεση της ιστορίας στις εποχές του λίθου, του χαλκού και του σιδήρου, καθώς και το πρώτο μουσείο της προϊστορίας στην Κοπεγχάγη, βλ. Schnapp 2004, 446-451.

καιρού του. Οι λιμναίοι οικισμοί στην Ελβετία και τα δεδομένα από την Αίγυπτο αποτελούν τις αντίστοιχες αναφορές σε επίπεδο προϊστορικών θέσεων και ευρημάτων

Στο δεύτερο μέρος της μονογραφίας του αναζητά τους πρώτους κατοίκους της Ελλάδας, τους οποίους θεωρεί τρωγλοδύτες, ακολουθώντας τα γνωστά στερεότυπα σχετικά με τον σπηλαιώδη βίο των πρώτων ανθρώπων. Ακολουθεί μια επισκόπηση των ελληνικών δεδομένων η οποία ξεκινά από την περίπτωση του παλαιοντολογικού ευρήματος, των απολιθωμένων ζωϊκών λειψάνων στο Πικέρμι της Αττικής³¹, και φτάνει μέχρι τα πρόσφατα τότε ευρήματα στη Σαντορίνη μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της το 1866. Όπως και στην περίπτωση του Φίνλεϋ η εύρεση εργαλείων και ο εντοπισμός λιμναίων οικισμών αποτελούν τους δυο αρχαιολογικούς άξονες με βάση τους οποίους κινείται η αναζήτηση της προϊστορίας. Χρησιμοποιούνται όμως επικουρικά και οι αρχαίες πηγές (από τον Προμηθέα Δεσμώτη του Αισχύλου, τον Ηρόδοτο, τον Όμηρο και τον Πausανία) όπου υπάρχουν πληροφορίες για αυτόν τον «τρωγλοδυτικό» βίο των πρώτων ανθρώπων. Η πρόταση αναζήτησης λιμναίων οικισμών στον ελληνικό χώρο που είχε πρώτος κάνει ο Φίνλεϋ επαναλαμβάνεται και εδώ με αναφορά στις ίδιες λίγο πολύ περιοχές (Βοιωτία, Ακαρνανία, Πελοπόννησο) με την προσθήκη της περίπτωσης της λίμνης Κάρλας – Βοιβιτίδας στη Θεσσαλία, καθώς η τελευταία είχε πρόσφατα (1881) ενσωματωθεί στο ελληνικό κράτος.

Είναι γεγονός ότι και οι δυο ρίχνουν το βάρος στον «λιθικό αιώνα» εντασσόμενοι στο αντίστοιχο κλίμα που επικρατούσε στην έρευνα, όπως αυτή εκπορευόταν από τις «επιστημονικές» αναζητήσεις στις Μεγάλες πολιτικές Δυνάμεις της εποχής (Αγγλία, Γαλλία και Γερμανία) σε συνδυασμό με τη συστηματοποίηση της αρχαιολογικής, και ιδίως της προϊστορικής έρευνας, που προήλθε από τις βορειοευρωπαϊκές χώρες. «*Θρίαμβο της πρώιμης αρχαιότητας του ανθρώπου*» ονομάζει την περίοδο αυτή ο A. Schnapp³², δίνοντας το στίγμα αυτής της τάσης.

Η προσφορά τους γίνεται καλύτερα κατανοητή αν αντιπαραβληθεί με την αντίληψη περί αρχαιολογίας στην Ελλάδα εκείνης της εποχής. Καταφεύγοντας σ' ένα εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε το ίδιο έτος με τα *Ιστορικά Μελετήματα* του Σ. Λάμπρου, το 1884, στο έργο του Παναγιώτη Καββαδία, «υφηγητού της Αρχαιολογίας εν των

³¹ Η περίπτωση του Πικερμίου ξεσήκωσε μια συζήτηση σχετικά με το αν στα απολιθωμένα οστά στη χαράδρα συμπεριλαμβάνονταν και ανθρώπινα. Ο Λάμπρος αναφέρεται στην ανακοίνωση του von Ducker στο διεθνές συνέδριο προϊστορικής αρχαιολογίας των Βρυξελλών το 1872, ότι υπάρχουν στο Πικέρμι και «θραυσθέντα ανθρώπινα οστά», αλλά και στην οριστική διάψευση αυτής της άποψης (Λάμπρος 1884, 13). Οι νεότερες ανασκαφές του 1912 στη θέση αποκάλυψαν τρία οστεοφόρα στρώματα όπου ταυτίστηκαν γιγαντιαία δεινοθήρια, λέοντες και ρινόκεροι 13.000.000 ετών. Για αυτά τα ευρήματα βλ. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος Α', σσ. 14-15.

³² Schnapp 2004, 466.

Εθν. Πανεπιστημίου και εφόρου των Αρχαιοτήτων» *Αρχαιολογία: Ιστορία της Ελληνικής Καλλιτεχνίας*, το οποίο απευθύνεται και στους φοιτητές, ανακαλύπτουμε το γενικό πνεύμα της εποχής και την αντίληψη για την προϊστορία όσων ταύτιζαν την αρχαιολογία με την ιστορία της αρχαίας τέχνης. Παρότι διαφαίνεται μια, φυσιολογική για την εποχή, σύγχυση των χαρακτηριστικών από διαφορετικές προϊστορικές περιόδους τα συμπεράσματα είναι ενδιαφέροντα, από τη στιγμή μάλιστα που κάποιες από τις απόψεις που καταθέτει ο Π. Καββαδίας αποτελούν και σήμερα για πολύ κόσμο αδιαμφισβήτητα και στερότυπα δεδομένα.

Οι πρώτοι άνθρωποι, λοιπόν, υποκείμενοι στα κελεύσματα της φύσης δρούσαν με βάση τις ανάγκες τους, αλλά μια «έμφυτος δύναμις» τους είχε προικίσει με στοργή για τους οικείους τους, αλλά και την ικανότητα να παράγουν τέχνη.

«Ο αρχικός άνθρωπος ευρέθη εκτεθειμένος εις την επίδρασιν της ατμοσφαιράς, εις το ψύχος και την θερμότητα, δι' ό κατεσκεύαζε προς κατοικίαν καλύβας, δι' επισωρεύσεως και επ' αλλήλων επιθέσεως ξύλων ή λίθων, και σπήλαια εντός βράχων...κατεσκεύαζε προς τούτοις ισχυρόν τείχος περικλείον την κατοικίαν του ίνα δύναται...να αποφεύγη τας έξωθεν γενομένας αυτω προσβολάς και εφόδους. Προς διατήρησιν δε εαυτού είχεν ανάγκη παρασκευής και προσλήψεως τροφών, δι' ο κατεσκεύαζε διάφορα εργαλεία και αγγεία...ησθάνετο φυσικήν στοργήν προς τα μέλη της οικογενείας του...οσάκις τις των οικείων απέθνησκεν, έθαπτεν αυτόν ευλαβώς εντός της γης (και) κατεσκεύαζεν τεχνητόν λόφον αναμνησκοντα τοις ζώσι τον φίλτατον αποιχόμενον...Βαθμηδόν επεξεργάζεται τα έργα ταύτα, και ορμώμενος εξ εμφύτου τινός δυνάμεως...προσπαθεί να καταστήση αυτά ωραία, τόσον ωραία, όσον βαθμηδόν αισθάνεται και δύναται»³³.

Πέρα από τις ερμηνείες οι διαφορές όσον αφορά στις πηγές για την προϊστορία και για τη γνώση των λαών «οίτινες εν παλαιτάτοις χρόνοις κατόκουν το ελληνικόν έδαφος», ενώ δεν ήταν «καλλιτεχνικώς πεπροικισμένοι υπό της φύσεως... ουδ' είχαν ιδιάζουσιν τινά τέχνην», είναι τεράστιες. Η παράδοση και τα ομηρικά έπη, κατά τον Π. Καββαδία, προσφέρουν μόνο πληροφορίες, αλλά «εκείνη μεν είνε λίαν σκοτεινή και ουδέν σαφές συμπέρασμα δύναται καθ' εαυτήν να παράσχη υμιν, τα ομηρικά δ' έπη άδουσι και περιγράφουσι τον βίον λαών διατελούντων ουχί εν τη αρχική και απλοϊκή αυτών καταστάσει, αλλ' εν βαθμίδι τινι πολιτισμού» όλα αυτά κάτω από τον αποκαλυπτικό, για την αντίληψη γύρω από τη θέση της προϊστορίας στην

³³ Π. Καββαδίας, *Αρχαιολογία: Ιστορία της Ελληνικής Καλλιτεχνίας*, Εκ του τυπογραφείου της Ενώσεως, εν Αθήναις 1884, σ. 5-6.

ιστορική συνέχεια, τίτλο «*Η προϊστορική ή προελληνική τέχνη*» και τον υπότιτλο (*από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των Ολυμπιάδων*)³⁴.

Τα δημοσιεύματα των Φίνλεϋ, Λάμπρου και ο τρόπος με τον οποίο εντάσσεται η δράση τους στο κοινωνικοπολιτισμικό πλαίσιο της εποχής, και σε μια περίοδο όπου κυριαρχούσε ως επιστημονικό ιστορικό πρότυπο η *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*³⁵ αποκαλύπτουν με ενάργεια έναν πρωτόλειο «λόγο», ο οποίος προσδιόρισε την παραγωγή και την πρόσληψη των πληροφοριών για την προϊστορική αρχαιολογία στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Η μελέτη του Σ. Λάμπρου παρ' όλες τις εμφανείς ομοιότητές της με την αντίστοιχη του Γ. Φίνλεϋ παρουσιάζει αξιοσημείωτες διαφορές μ' αυτήν. Η παρουσίαση της περιόδου πριν από την Εποχή του Χαλκού και η αναζήτηση των πρώτων κατοίκων της Ελλάδας με βάση την ανάλογη διεθνή εμπειρία αποτελούν την πρόθεση και βρίσκονται στη σκέψη και των δυο. Παρότι θα έλεγε κανείς ότι η μεθοδολογία τους μοιάζει κοινή, αφού χρησιμοποιούν τα ίδια κριτήρια για την αναγνώριση της προϊστορίας (λιμναίοι οικισμοί και εργαλεία), ενώ και οι βιβλιογραφικές τους πηγές είναι, αφού το έργο του Λάμπρου είναι νεότερο, σχεδόν οι ίδιες, το πλαίσιο δεν μπορεί να θεωρηθεί πανομοιότυπο και στις δυο περιπτώσεις.

Ο Φίνλεϋ, παρόλο που του αναγνωρίζεται το γεγονός ότι προέβη στην πρώτη αρχαιολογική υπόθεση όταν ερμήνευσε την παρουσία των προϊστορικών εργαλείων στον τύμβο του Μαραθώνα ως προϊόν της αναμόχλευσης των στρωμάτων, μιας αρχαιολογικής διαταραχής, δηλαδή, όταν δημιουργήθηκε ο τύμβος³⁶ βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο όσον αφορά στην ερευνητική του υπόσταση. Κινείται στα όρια μεταξύ ενός αρχαιοδιφικού ντιλεταντισμού και της ιστορικής επιστήμης, λειτουργώντας ως συλλέκτης, μελετητής των αντικειμένων της συλλογής του και εν δυνάμει περιηγητής στην πρώτη περίπτωση και ως έγκριτος ιστορικός με το κύρος του συγγραφέα της δίτομης *Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως* στη δεύτερη περίπτωση. Συνδυάζει, συνακόλουθα, στο πρόσωπό του το συμβολικό κεφάλαιο του φιλέλληλα, ιστορητή του ελληνικού αγώνα, το οικονομικό κεφάλαιο ενός ιδιότυπου γαιοκτήμονα στο πρώτο ελληνικό κράτος και το επιστημονικό κεφάλαιο των συγγραφέων του, το οποίο, όμως, δεν εξαργυρώθηκε με κάποια ακαδημαϊκή θέση. Δε θα μπορούσε, λοιπόν, σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί επαγγελματίας ή ακαδημαϊκός ιστορικός, όπως ο Σ. Λάμπρος..

³⁴ Ο.π., σ. 23-24.

³⁵ Καραμανωλάκης 2006, 87-108. Τουλούμης 2010.

³⁶ Φωτιάδης 2003, 13

Ο Σ. Λάμπρος, από την άλλη μεριά, δίδαξε στο πανεπιστήμιο και το γεγονός αυτό προσέδωσε έναν περισσότερο ακαδημαϊκό χαρακτήρα στο έργο του. Ήταν μια προσωπικότητα με πολυσχιδή δραστηριότητα όπως συνέβαινε άλλωστε με κάθε αστό λόγιο της εποχής του. Εκτός από καθηγητής Ελληνικής Ιστορίας (Μεσαιωνικού και Νεότερου Ελληνισμού) στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, συμμετείχε στην αρχική έκδοση του λογοτεχνικού περιοδικού *Παρνασσός*, εργάστηκε για την αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων, εξελέγη δυο φορές Πρύτανης του Πανεπιστημίου στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, ήταν πρόεδρος του Εποπτικού Συμβουλίου Μέσης Εκπαιδεύσεως την ίδια περίοδο, ενώ είχε και έντονη πολιτική δράση. Μέλος της «Εθνικής Εταιρείας» στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, της ναυαρχίδας του μεγαλοϊδεατισμού, ενεπλάκη στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού ως υποστηρικτής του στέμματος, αναλαμβάνοντας το 1916 πρωθυπουργός κατόπιν εντολής του Κωνσταντίνου, δικάστηκε το 1917 μετά την επικράτηση του Ε. Βενιζέλου και εξορίστηκε για να αρρωστήσει και να πεθάνει δυο χρόνια αργότερα.

Το μέσο με το οποίο επιτελούνται οι πράξεις είναι το ίδιο και στις δυο περιπτώσεις, αφού τα συμπεράσματα για τους πρώτους ανθρώπους στον ελληνικό χώρο συμπεριλαμβάνονται σε δημοσιευμένα κείμενα που απευθύνονται στους μορφωμένους αστούς και στους φοιτητές της εποχής. Υπάρχει, όμως, μια σαφής διαφοροποίηση στο σκοπό. Η στενή σύνδεση της μονογραφίας του Φίνλεϋ με την αρχαιοσυλλεκτική του υπόσταση, η αναφορά του σε ανταλλαγές αντικειμένων και δώρα με τους άλλους συλλέκτες της εποχής του, τον εντάσσει σαφώς στο πνεύμα της χρήσης των αντικειμένων αυτών σε τακτικές άσκησης δύναμης με βάση την ανταλλακτική τους αξία που οδηγούσε στην αναγνώριση του συλλέκτη στους διεθνείς κύκλους λογίων της εποχής του³⁷.

Το έργο του Σ. Λάμπρου, αντίθετα, εντάσσεται, προφανώς, αφενός στην κατοχύρωση και ενίσχυση του κύρους της ακαδημαϊκής του διάστασης και στην απόδειξη της πολυπράγμονος λογιοσύνης ενός ακαδημαϊκού δασκάλου του καιρού του³⁸ και αφετέρου στη βιβλιογραφική σύνδεση και τελική συμπερίληψη της ελληνικής προϊστορίας στην αντίστοιχη ευρωπαϊκή, καθώς αναρωτιέται ξεκάθαρα για τις σχέσεις των προϊστορικών κατοίκων της Ελλάδας με τους αντίστοιχους της Ευρώπης³⁹. Με αυτόν τον τρόπο αποσκοπεί τόσο στην «επικοινωνία» με τους

³⁷ Βλ. Φωτιάδης 2003, 10.

³⁸ Θα αποκτήσει, άλλωστε, μόνιμη θέση καθηγητή Νεότερης Ελληνικής Ιστορίας κάποια χρόνια αργότερα, το 1890.

³⁹ Λάμπρος 1884, 23.

Ευρωπαίους συναδέλφους του και τον εξευρωπαϊσμό των ιστορικών σπουδών, όσο και στην εκ νέου , έστω και συγκαλυμμένη και χαμένη στα βάθη της προϊστορίας υπογράμμιση της ελληνικής διάστασης του ευρωπαϊκού παρελθόντος με βάση και τις ευρύτερες πολιτικές και ιδεολογικές προτεραιότητές του. Όπως σημειώνει η Ν. Γιακωβάκη για το ενδιαφέρον του ίδιου και την προσπάθειά του να τραβήξει και το ενδιαφέρον του Δήμου για την ιστορία της πόλης των Αθηνών στα τέλη του 19^{ου} αιώνα,

Το παρελθόν λοιπόν κρίνεται ως σημαντικό και αξιοδοτείται όχι εξαιτίας της αξίας του κάθε αυτήν αλλά λόγω της σχέσης του «μεθ' ημών». Τα ευρωπαϊκά παραδείγματα κατατίθενται ως πρότυπα από τον Λάμπρο (και) ...χρησιμοποιούνται για να προβάλλει ακριβώς αυτόν τον πεπολιτισμένο, τον επιστημονικό τύπο ιστορικής μέριμνας: με την έμφαση στην πηγή, στην αυστηρώς ελεγμένη, σαρωτική κατά το δυνατό συγκέντρωση των τεκμηρίων που οδηγεί με βραδύτητα αλλά και ασφάλεια στο θετικιστικό ιδεώδες... Έτσι, η δημοτική φροντίδα για την ιστορία της πόλης προβάλλεται ως μια λειτουργία ευρωπαϊκή⁴⁰.

⁴⁰ Ν. Γιακωβάκη, «Μεσαιωνική και Νεότερη Ιστορία: μια νέα συνείδηση για την πόλη της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα» *Αρχαιολογία της Πόλης των Αθηνών*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 1996, σ. 216.

Βιβλιογραφία

- Abbott, E. 1886 «The Earliest Inhabitants of Greece» *English Historical Review I* (III): 417-426
- Φίνλεϋ, Γ. 1869 *Παρατηρήσεις επι της εν Ελβετία και Ελλάδα Προϊστορικής Αρχαιολογίας*. Τύποις Λακωνίας. Εν Αθήναις.
- Φωτιάδης, Μ. 2003. «Η συλλογή προϊστορικών αρχαιοτήτων στην Ελλάδα πριν από την εποχή του Σλήμαν», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 86: 8-13.
- Καραμανωλάκης, Β.Δ. 2006. *Η Συγκρότηση της Ιστορικής Επιστήμης και η Διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς. Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε. Αθήνα
- Kotsakis, K. 2008. "Paths to Modernity: Dimitrios R. Theocharis and post-war Greek prehistory" in D. Damaskos & Plantzos, D. (eds.) *A Singular Antiquity: Archaeology and Hellenic Identity in twentieth century Greece*, Mouseio Benaki. Athens, 175-184.
- Λάμπρος, Σ. Π. 1884. *Ιστορικά Μελετήματα*. Αθήνα. Εκ του Τυπογραφείου «ο Παλαμήδης».
- Μπαμίχου, Α. 2008. *Δημόσια και Ιδιωτική Γη στην Αττική την πρώτη δεκαετία μετά την Ανεξαρτησία: Η περίπτωση του George Finley*. Πρωτεύουσα Μεταπτυχιακή Εργασία. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας. Φιλοσοφική Σχολή. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Potter, L. 2004. "British Philhellenism and the Historiography of Greece: A case study of George Finlay (1799-1875)". *The Historical Review*, 1: 183-206.
- Schnapp, A. 2004. *Η κατάκτηση του παρελθόντος. Οι απαρχές της Αρχαιολογίας*. Ηράκλειο. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Taylor, T. 2008. "Prehistory vs. Archaeology: Terms of Engagement". *World Prehistory* 21: 1-18.
- Τζαχίλη, Ι. 2006. *Οι Αρχές της Αιγαιακής Προϊστορίας. Οι ανασκαφές στη Θήρα και τη Θηρασία το 19^ο αιώνα*. Αθήνα. Η Καθημερινή.
- Τουλούμης, Κ. 1999. *Πριν από την Ιστορία: μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία*. Θεσσαλονίκη. Βάνιας
2010. «Μελετώντας Αρχαιολόγους», *Προ-ιστορήματα*, τχ. 3, Ιούνιος
Διαθέσιμο στο διαδίκτυο στη διεύθυνση <http://proistoria.wordpress.com>.